

УЗУАЛЬНЕ/НЕУЗУАЛЬНЕ В ЛІНГВОСЕМІОЗИСІ ІСНУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ)

Саєвич І.Г.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
i.saievych@kubg.edu.ua

У статті зроблено спробу з'ясувати питання зв'язку між позначенням і позначеним у слов'янському лінгвокультурному просторі існування, теоретичне осмислення якого належить до актуальних проблем лінгвосеміотики і лінгвокультурології. Виявлено залежність діалектичного взаємозв'язку вербальних позначень життя і смерті як феноменів екзистенції від лінгвальних та екстралінгвальних чинників. Наголошено на індексальному характері більшості вторинних знаків та на відсутності чітких меж між індексами, іконами і символами у комунікативній практиці.

Ключові слова: лінгвосеміотика, лінгвокультурологія, слов'янські мови, знак, ікона, індекс, символ, існування.

Саєвич И.

Узуальное/неузуальное в лингвосемииозисе существования (на материале славянских языков)

В статье предпринята попытка выяснить вопрос связи между означающим и означаемым в славянском лингвокультурном пространстве существования, теоретическое осмысление которого принадлежит к актуальным проблемам лингвосемииотики и лингвокультурологии. Выявлена зависимость диалектической взаимосвязи вербальных обозначений жизни и смерти как феноменов экзистенции от лингвальных и экстралингвальных факторов. Сделан акцент на индексальном характере большинства вторичных знаков и на отсутствии четких границ между индексами, иконами и символами в коммуникативной практике.

Ключевые слова: лингвосемииотика, лингвокультурология, славянские языки, знак, икона, индекс, символ, существование.

I. Saievych

Usuals and Unusuals in Language Semiotics of 'Existence' (on the material of Slavic languages)

This article seeks to explain the correlation of significant and signifié of language signs-representants to denote 'existence' within Slavic ethnoculture. The investigation is organized around three main domains: theories, facts, and conclusions. The first one provides the theoretical background for the investigation and is handled by analyzing different schools of thought to clearly outline the reasons for known classifications of the issue in question. The top priority is given to providing explanations of language signs to denote LIFE and DEATH, theoretical outlining of which can be regarded as being one of the prioritized problems to be solved within semiotics in language. A considerable amount of space and attention is devoted to developments that have taken place in the subject in the past. The chief of these are the Ch. Peirce's, F. de Saussure's, R. Jakobson's viewing the sign. In addition, the article shows how the sign relates to the notions of LIFE and DEATH within Slavic culture. The carried out investigation is capable of explaining the facts that the above mentioned notions represent a binary archetypal comprehension of EXISTENCE in Slavic culture. We used illustrations drawn predominantly from etymological sources, this leads us to conclude that the notions of BEGINNING and END are of the same origin. In doing so the interrelationship between LIFE, DEATH, BIRTH becomes readily apparent. In the context of our investigation one of the observations allows us to maintain that DEATH is associated with vertical movement (soul moving up and body — down). Our conclusions are checked against the facts that LIFE and DEATH are viewed as both opposite and similar notions in Slavic culture. We state that language means to denote 'existence' demonstrate a strong dependency on linguistic and extra-linguistic factors, to be observed both at the nomination and ontology levels of signs. We also maintain that semiotic continuum EXISTENCE is represented by primary and secondary abstract names and predicates possessing different degree of motivation to denote notions of LIFE and DEATH. Their reference is based on correlation of signs and idealized abstract objects collectively and cognitively processed by native speakers. This brings us to thinking that specific referential features of life and death reflect the fact of viewing these notions as sacred, rooted in mytho-poetic reflection of reality. This reality perception is characterized by merging of real and unreal, binary principle and understanding the sign to be the constituent which reflects understanding of the object perceived. The proportion of different

types of signs testify to the fact that the majority of secondary nominations are iconic. There is no clear distinction between index, icon and symbol with semiotic metamorphoses dependency on the frequency of usage in the process of communication and functional properties (i.e. usage in other typical functions, e.g. magic and aesthetic). From our point of view, not only signs-symbols are of conventional character, but the same property characterizes some iconic constructs that have propositional background for inner form (LIFE / DEATH IS A WAY, DEATH IS A DREAM).

Key words: *language semiotics, ethnolinguistics, Slavic languages, sign, icon, index, symbol, existence.*

Вступ. Проблема природи мовного знака належить до дискусійних і методологічно детермінованих у лінгвістиці. По суті, витоком теоретичного мовознавства стала полеміка щодо особливостей знакової репрезентації дійсності. Актуальними й остаточно не з'ясованими у лінгвосеміотиці залишаються питання зв'язку мовного знака з позначенням, особливостей знакової репрезентації дійсності, типу зв'язку позначення і позначеного, моделей семіозису, мотивованості знаків та ін. [16, 133–138].

Варто зазначити, що класики семіотики (Ч. Пірс, Ч. Морріс, Ф. де Соссюр, Р. Якобсон та ін.) у різних площинах розглядали питання природи мовних знаків: від незаперечного сприйняття довільності семіотичних одиниць (Ф. де Соссюр) до визначення розмаїття знакових типів з огляду на вияв їхньої конвенційності (Ч. Пірс). Природа знакових одиниць мови, їх семіотико-репрезентативні властивості, зв'язок лінгвосеміозису з лінгвокультурними й когнітивними аспектами є предметом дослідження і багатьох лінгвістів сучасності, зокрема Н.І. Андрейчук, Н.Д. Аругіюнової, Ф.С. Бацевича, О.Є. Бразговської, С.С. Єрмоленка, О.С. Колесника, К.С. Кубрякової, Н.Б. Мечковської та ін.

Універсальність мови як знакової системи спричиняє важливість мовознавства у переліку галузей знань (філософії, релігієзнавства, природничих наук), що ставлять за мету різнобічне осмислення екзистенції. Зокрема, у площині лінгвістичних студій недостатньо дослідженими й актуальними є питання діалектичного зв'язку мовних знаків, що репрезентують уявлення про життя і смерть як феномени існування, особливості їх референції, конвенційності/неконвенційності тощо. З'ясування природи мовних знаків, походження яких сягає міфопоетичних уявлень про дійсність, передбачає залучення лінгвальних та екстралінгвальних даних. Поєднання цих даних у межах лінгвокультурологічного підходу до процесу семіозису є виявом однієї з семіотичних аксіом, що проголошує встановлення ізоморфізму між двома реальностями — онтологічною (світом речей) і знаковою, семіотичною, відповідно до якої єдиним способом пізнання й актуалізації світу є його подвоєння в знаках [4].

Мета статті полягає у встановленні характеру зв'язку між позначенням і позначеним та з'ясуванні особливостей репрезентації дійсності у ме-

жах слов'янського лінгвокультурного простору існування. Методологічною основою дослідження є концепції мовних знаків з опорою на праці класиків семіотики. Діалектика концептів ЖИТТЯ і СМЕРТЬ досягається через процеси генези, змінності, нерозривної єдності і внутрішніх протиріч.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Відповідно до найперших рефлексій над словом, притаманних античним філософам, ім'я речі мислилося як таке, що відповідає його природі (теорія фісей) або ж має умовний, довільний, усвідомлений зв'язок з річчю (теорія тесей). Узагальненням цієї тривалої дискусії стали ідеї, висловлені Платоном у діалозі «Кратіл», а їх висновки є актуальними і для сучасної лінгвосеміотики. Зокрема, розмірковуючи про вмотивованість назви, філософ розмежує її первинний і вторинний характер, більший чи менший вияв, що загалом досить часто зумовлюється домовленістю, тобто має конвенційний характер [15].

У межах концепції родоначальника семіотики Ч. Пірса знакова ситуація має тричленний характер і складається із знака (репрезентамена), інтерпретанти як діяльного чинника процесу семіозису, що локалізується у свідомості людини, й об'єкта, який заміщається знаком. Питання взаємозв'язку позначення та його інтерпретації Ч. Пірс розглядав у площині відмінностей між різними знаковими утвореннями. На підставі різних відношень позначення і позначеного він виокремив три основні типи знаків: ікони, індекси і символи. Іконічний знак зумовлений подібністю позначення і позначеного, дія індексу ґрунтується на їхній суміжності [14, 87–88], символ «поєднаний зі своїм об'єктом за посередництвом ідеї розуму, що оперує символами», тобто має конвенційний характер, що залежить від звички (набутої та вродженої) [14, 92].

Акцентування уваги на інтерпретанті як семіотичній домінанті притаманне і поглядам Ч. Морріса, автора класичного уявлення про акт семіозису як поєднання чотирьох складників, що й визначають його суть: 1) те, що постає як знак (знаконосій), 2) клас об'єктів, позначених знаком (десигнат), 3) інтерпретатор (той, хто сприймає знак), 4) інтерпретанта (узагальнене врахування знака інтерпретантом) [13, 47–48]. Визначені Ч. Моррісом чинники семіозису корелюють з трьома основними його вимірами: семантичним,

синтаксичним і прагматичним. Семантика розглядає відношення знаків до об'єктів, синтактика — знаків один до одного, а прагматика — знаків до їх інтерпретаторів [13, 50].

Інтерпретація мовного знака як нерозривної єдності позначення і позначеного та проголошення принципу його довільності визначила суть семіотичної концепції Ф. де Соссюра: «Зв'язок, що поєднує позначення з позначеним, є довільним» [18, 70]. Однак вчений уточнював, що немотивований характер зв'язку позначення і позначеного заперечує індивідуальну свободу вибору фонетичної оболонки знака, адже будь-який прийнятий певним суспільством спосіб вираження зумовлений колективною звичкою, домовленістю. Деяке спростування принципу довільності Ф. де Соссюр вбачав у природі звуконаслідувальних слів і вигуків, хоча зазначав, що і ті, й інші мають другорядне значення у будь-якій системі мови і не позбавлені умовного зв'язку позначення і позначеного, а також підлягають впливу фонетичної, морфологічної та іншої еволюції [18, 71–72]. З огляду на довільність мовного знака Ф. де Соссюр відмовляється від терміна «символ» на позначення плану вираження останнього, адже символ, на його переконання, має рудимент природного зв'язку позначення і позначеного.

Принцип довільності мовного знака, сформульований Ф. де Соссюром, неодноразово викликав сумніви і намагання спростувати його догматичний характер. Особлива увага у розгляді цієї проблеми належить Р. Якобсону, який у статті «У пошуках сутності мови» звузив абсолютну довільність мовного знака і розширив її межі іконічними утвореннями [24]. У своїх поглядах Р. Якобсон спирався на праці Ч. Пірса і однією з особливостей семіотичної класифікації вченого вважав усвідомлення ним факту того, що відмінність між трьома основними класами знаків є лише відмінністю у відносній ієрархії. Йдеться про переважання у взаємозв'язку позначення і позначеного одного з чинників: суміжності, умовності або звичного характеру зв'язку [24, 115–116]. Ч. Пірс розмірковує про іконічні знаки, в яких подібність підтримується конвенційними правилами, про неможливість навести приклад абсолютно чистого індексу або знака, абсолютно позбавленого властивостей індексу. З другого боку, символ завжди включає індекс і без індексів неможливо було б позначити, про що людина говорить [24, 115].

Нечіткий характер, розмитість меж між знаками Ч. Пірс вважав їхньою сутнісною властивістю. Точкою відліку метаморфоз, що відбуваються з ними, вчений проголошував використання знаків з комунікативною метою, адже залучення знака до процесу комунікації свідчить про встановлення конвенції між носіями мови щодо його значення. В динаміці обсяг значення символу зростає завдяки новому досвіду його вживання, а тому,

на переконання Ч. Пірса, такі слова, як *сила*, *закон*, *багатство*, *весілля* матимуть для носіїв мови інше значення порівняно з тим, яке вони мали для предків-варварів. Ч. Пірс наголошував на тому, що процес трансформації знаків спрямований на зростання кількості символів, особливо за рахунок іконічних або змішаних знаків [14, 92].

У роботі «Екзистенційні граfi» вчений завершує аналіз і класифікацію знаків, супроводжуючи її коротким узагальненням щодо творчої здатності мови: «Отже, спосіб існування символу відрізняється від способу існування іконічного знака й індексу. Буття іконічного знака належить минулому досвіду. Він існує лише як образ в пам'яті. Індекс існує у теперішньому досвіді. Буття символу полягає у тому реальному факті, що щось буде сприйняте достовірно, якщо будуть задоволені деякі умови, а саме: якщо символ здійснить вплив на думку і поведінку його інтерпретатора. Кожне слово є символ. Кожне речення — символ. Кожна книга — символ... Цінність символу у тому, що він слугує для надання раціональності думці і поведінці й дає нам змогу передбачити майбутнє» (Цит. за: [24, 126]).

Результати дослідження та обговорення. З точки зору синхронії і з огляду на домінування в мові комунікативної функції, більшість мовних знаків є символами. В ретроспективі відмінність природи різних знакових континуумів значною мірою залежатиме від сфери референції, їх гносеологічних потенцій та частотності використання у межах різних функцій.

У цьому плані особливе місце належить екзистенційним феноменам життя і смерті, репрезентованим у слов'янських мовах значною кількістю простих і складних абстрактних імен і предикатів, що належать до ядерного лексичного фонду, мають давнє походження, високий комунікативний і гносеологічний потенціал, репрезентативність у різних типах дискурсу та аксіологічну маркованість.

Репрезентація є конститутивною функцією знака і визначається як «створення образу чогось, що дає певне уявлення про об'єкт, але не пряме, яким є презентація, а опосередковане, тобто за посередництвом якихось ідей чи образів» [9, 30]. Об'єктом позначення мовних знаків існування є поняття як явище ментального рівня, тобто ці знаки репрезентують ідеалізовані абстрактні уявлення про існування, опрацьовані колективною свідомістю носіїв мови відповідно до світоглядних орієнтирів і культурно зумовленого світосприйняття. Згідно з дією законів референції, в акті мовлення позначене «оцінюється не як простий об'єкт дійсності, але як факт, тобто когнітивно опрацьований об'єкт, образ якого виникає у свідомості мовців», — зауважує Ф.С. Бацевич і наголошує на опосередкованому характері референції [2, 117].

Глибоке розуміння суті екзистенційних констант неможливе без занурення в символічний універсум — сферу, що межує з фізичними аспектами буття людини. На зв'язку фізичного і символічного наголошував німецький філософ Е. Кассіер, який окреслив семіотичний аспект у розумінні суті культури і проголосив мову, міф, мистецтво і релігію частинами символічного універсуму і складниками людського досвіду. Філософ, зокрема, визначав діалектичну залежність між зростанням символічної активності людини і віддаленістю фізичної реальності: «Замість того щоб звернутися до самих речей, людина постійно звертається до самої себе. Вона настільки занурена в лінгвістичні форми, художні образи, міфічні символи чи релігійні ритуали, що не може нічого бачити і знати без втручання цього штучного посередника» [7, 32].

Особливості лінгвосеміозису доміант буття значною мірою детерміновані архаїчними уявленнями суспільства про світ і місце в ньому людини. Такі (переважно бінарні) уявлення заклали основи архетипної моделі світу (пор. модель світового дерева). Характер цієї моделі Т.В. Цив'ян пояснює її орієнтацією на максимальну космологізованість існування і на опис космологізованого співіснування та основних параметрів всесвіту: просторово-часових, причинних, етичних, кількісних, семантичних, персонажних тощо [23, 5]. Комплекс параметрів існування репрезентований системою бінарних опозицій, які зазвичай містять протиставлені одна одній позитивні та негативні ознаки, пов'язані зі структурою простору, часу, соціальних категорій тощо. До найбільш загальних належать опозиції сакральний/профанный, щастя/нещастя, парний/непарний, життя/смерть [23, 5–6].

Бінарний характер архетипного осмислення зовнішнього і внутрішнього світів визначив особливості діалектичного зв'язку між двома полюсами існування. Для міфологічної свідомості з властивими їй синкретизмом, нерозчленованою єдністю реального та ірреального зникають чіткі межі між сном і дійсністю, сферами життя і смерті. Характер відношень між ними Е. Кассіер визначає не як протиставлення, а як однотипність, однорідність, що є виявами одного й того ж буття [8, 51]. Це спричиняє і відсутність для міфологічної свідомості чітко окресленого моменту переходу життя у смерть чи смерті в життя; народження сприймається як повернення, а смерть — як тривале існування. «Внутрішньо недиференційована і невідрефлектована свідомість відмовляється здійснити розподіл, <...> який в остаточному підсумку вимагає усвідомлення емпіричних умов життя — тобто певної форми каузального аналізу», — узагальнює філософ [8, 51].

Синкретизм міфологічного світосприйняття позначається і на природі мовних знаків. Е. Кассі-

ер визначає відмінність між «номіналістським» підходом до слова як до конвенційного знака, що є результатом пізнішої рефлексії, і первинним міфологічним. Чітка межа між словом, його значенням та речовим змістом, між «уявленнями» і змістом чистого знака також відсутня. Вони перебувають у стані безпосереднього взаємопроникнення, взаємного переходу [8, 37]. Як наслідок ототожнення імені та речі, позначення і позначеного, що простежується у мовній свідомості «примітивних» народів, виникають різні форми табування імен. Лише з плином часу і набуттям мовою сили логосу і мисленневої форми відбувається розмежування, за якого слово постає явищем самостійним у своїй ідеальній сигніфікативній функції [8, 37].

Взаємозв'язок життя і смерті в архаїчній колективній свідомості знаходить вияв у первинних етимологічних ознаках. Мовні позначення вимірів буття людини у слов'янських мовах входять до складу праслов'янського лексичного фонду, а їх номінація сягає індоєвропейського лінгвокультурного простору. Праслов'янські дієслівні форми **žiti*, *živ* споріднені з лит. *gýti* «загоюватися, видужувати», *gyvúoti* «жити», лтс. *dzít* «загоюватися, видужувати», пор. також: вл. *žić* «лікувати, жити», нл. *žuč* «лікувати, видужувати» [5, т. 2, 200]. Віддієслівна форма *животъ* є пізнішим за часом утворенням, представленим трьома лексико-семантичними варіантами: 1) «життя»; 2) «черево, живіт, лоно»; 3) «майно, добро, маєтки, статки» [6, 925–926]. Пор.: стсл. *животъ*, болг. *живот* «життя», схв. *живот* «життя, мошонка», слн. *živôt* «тіло», ч. *život* «життя», п. *żywot*, вл. *żywot* «тіло» [21, 52]. Похідними від *животъ* є іменники з семантикою «худоба, товар» (укр. *животина*, рос. *животное*, біл. *жывёла*,) [6, 924]. Отже, в основу центральної зони концепту ЖИТТЯ було покладено такі ознаки: «межа, поріг між існуванням і небуттям», «тіло людини», «здоров'я», «зародження/народження», «діяльність», «заможність», «тварина». Однак ядром концепту, що вплинув на його подальшу репрезентацію в слов'янських мовних картинах світу, є *життя людини*.

На підставі аналізу слов'янських назв (укр. *смерть*, рос. *смерть*, бр. *смерць*, др. *сѣмьртъ*, п. *šmierć*, ч. *smrt*, слц. *smrt*, вл. *smjerć*, нл. *smjerć*, болг. *сѣрт*, м. *срт*, схв. *срт*, слн. *smírt*, стсл. *сѣмьртъ*) реконструйовано псл.**sēm^rrtb*, що походить від основи **m^r-tb*, пов'язаної з **merti* «умирати» і спорідненої з лит. ст. *mirtis* «смерть», лтс. *míte*, дінд. *mrtih*, лат. *mors*, *mortis*, та форманта *sē-*, який здебільшого зіставляється з дінд. *si-* «добрий», лат. *suus* «свій». Тобто йдеться про природну смерть, «свою смерть», а не загибель, убивство тощо [5, т. 5, 319].

В історичній перспективі знаки не стільки змінюють один одного, як акумулюються, а щільність семіотичного континууму має здатність зро-

статі [12, 176]. Особливо показовою є вторинна номінація смерті як явища, що набуло сакрально-го осмислення. За спостереженням С.М. Толстої, при спільних для слов'янських мов лексичних одиницях з коренем *mьr- / *mer- / *mor- використовується значна кількість дієслів і їх дериватів на позначення смерті, що є результатом вторинної номінації, спричиненої табуванням лексеми *смерть* [20, 58]. Табу і табуїстичні заміни, замовляння, молитви, сакральні тексти є мовними виявами магічної функції, якій притаманне неконвенційне сприйняття знака, зумовлене уявленнями про знак в ритуалі не як про умовне позначення, а як про важливу складову змісту [12, 237–238]. Таке розуміння природи знака спричиняє тотожність між актуалізацією ритуального імені та об'єкта позначення.

Значну кількість евфемістичних відповідників первинних назв смерті С.М. Толстая [20] класифікувала на підставі їх мотивації семантикою фізичної дії: «гнути, згинати» (*загибель, загинути*), «падати» (рос. *павшие смертью храбрых*), «губити, губитися» (рос. *потери в боях*, діал. *потеряють белый свет, остатки души потеряют*), «тратити» (*важка втрата*) та ін. Семантичний зв'язок первинних і вторинних лексем із семантикою помирання простежується і в межах контекстів: «Могла б я й **вмерти**, ти мусив би й ту **втрату пережити**» (Леся Українка).

На підставі аналізу лінгвосеміотичних особливостей міфопоетичного простору О.С. Колесник робить висновок про характер зближення понять життя і смерті, що постають «складниками вихідної онтологічної моделі оксиморонного типу» [10, 14]. Зазначимо, що у складі «оксиморонних» ФО предикати *загубити, позбутися, прощатися* посилюють сему «кінець, завершення». Відповідно сема «життя» у таких утвореннях нейтралізується, що й визначає семантику сполук як синонімічну дієслову «умирати»: *загубити вік; збавляти / збавити віку (життя); позбутися життя; класти / покласти життя (живіт); прощатися / розпрощатися (попрощатися) з життям (з [білим] світом); скінчити дні (життя, шлях і т. ін.); класти / складати голову (життя); стратити життя* [22, 295–296]. Початково більшість таких простих і складних знакових утворень, що репрезентують факти і процеси та актуалізують аналогічні їм відчуття, з якими мають метафоричний зв'язок за подібністю, мали ознаки іконічності. У мовленні простежується тенденція до набування ними властивостей символів. Зазначимо, що у сучасній комунікативній практиці використання евфемістичних заміників табуованих номінацій смерті отримало узуальний характер: «*Бажаю так скінчити я свій шлях, Як починала: з співом на устах!*» (Леся Українка). Однак специфіка таких «табу» в наш час, на відміну від міфологічного синкретизму знака й об'єкта, зумовлена мораль-

но-етичними критеріями мовленнєвого втілення інформації про смерть конкретної людини як сповненої трагізму події.

Важливими вимірами існування як цілого є два діалектично пов'язані полюси: співвідносні з цілим поняття початку і кінця. Спільність етимології лексем, що їх репрезентують, свідчить про первинність одного нерозчленованого поняття початку-кінця. Праслов'янське **kopьсь* «кінець, початок», похідне від **kopь* або **kopь*; пор. стсл. *ис-кони до кони* «з початку до кінця», серб. *од кона до кона* «від початку до кінця» [5, т. 2, 447].

Асоціативне зближення понять кінця і смерті має пропозитивний характер (*смерть — це кінець існування / життя*) та виражає сутнісні властивості смерті в індексальних номінаціях: укр. *кінець світу*, рос. *кончина, скончатся*, чеш. *skon*, пол. *koniec Świata*, біл. *канцы прыйшлі (каму), аддаваць канцы*. Функціонування цих одиниць у сполученні з антонімічними лексемами (*життя, щастя, слава, успіх* тощо) у смислово-м плані посилює вияв трагізму екзистенції: «— *Тож він завтра із другою / Піде під вінець... / А я собі під водою / Знайду вже кінець!*» (Леся Українка); «*Меж тем как в дальнем я краю / Искал в боях конца иль славы*» (М. Лермонтов); «— *Навошта ўсё гэта, калі такі бязглузды канец? На што жыццё? На што смерць?*» (М. Зарэцкі).

В архаїчній свідомості смерть співвідноситься з двома іншими життєвими полюсами — народженням і шлюбом, які можуть тлумачитися як ритуальна смерть і нове народження: рос. діал. *сосватать осинку, собирается замуж* «про жінку, яка помирає», ч. *oženit sa s tú zubatú*, біл. з *магілаю ажаніцца* [20, 60], *замуж за <пана> пясоцкага збірацца* [11, т. I, 438] та ін. Смерть як шлюб можна вважати інверсією одного з важливих моментів міфоритуального сценарію людського життя. Відповідно до виконання людиною різних завдань у межах заздалегідь визначеної програми Т.В. Цив'ян виокремлює два його рівні: «Перший <...> — повне втілення програми міфоритуального сценарію (народження — ініціація — шлюб — смерть), що відповідає етапам творення світу та інсценує вчинки та події, які стосуються творців світу» [23, 12]. Другий рівень, умовно більш низький, визначений сферою побуту і являє собою діяльність чи існування людини в проміжку між відміченими точками сценарію та може розглядатися як своєрідна підготовка до їх проходження [23, 12]. Отже, архаїчні уявлення про життєвий шлях людини набувають профанного і сакрального вимірів. Такі світоглядні орієнтири спричинили усвідомлення смерті як природного, закономірного завершення земного шляху, що найбільшою мірою відбилося у семантиці паремій і релігійно-філософських текстів: „*Jeżeli człowiek „umarł” sobie — to śmierć jest dla niego czymś naturalnym, czymś, co zakańcza życie, co napelnia pokojem. Gdy odchodzi taki człowiek,*

to pozostaje po nim «zapach pokoju», jakby anioł pokoju stanął na tym miejscu» (P. Rostworowski). Пор. також у пареміях: «Смерць не перабірає і не мінає; Хто радзіўся, той і паміраць мусіць; Шукаць смерці не трэба, сама прыйдзе; Як бы ні жыў, а паміраць трэба» [3, 173–175].

Первинною семантичною ознакою смерті є одиничність явища. Етимологічно «своя» смерть протиставлена «чужій»: рос. умер не своей смертью; принял чужую смерть. Окрім інтерпретації смерті як факту закономірного, що відповідає фізичним законам, у семантиці мовних одиниць відбиті ознаки насильницької смерті, викликані діями інших (убивати — «позбавляти життя (ударом чого-небудь, вогнепальною або холодною зброєю тощо); умертвляти» [17, т. 10, 352]. Позваблення життя розглядають і як таке, що спровоковане діями людини, і як стихійне явище (мор): «Мор, голод і війна — то страшні людодіди» (Л. Боровиковський). Пор. також пол.: morderstwo, mordowanie, morderca: morderstwo — „przestępstwo polegające na umyślnym pozbawieniu życia człowieka” [25]. Вербальні одиниці на позначення насильницького припинення існування людини містять негативну оцінку, притаманну і самим діям, що різко засуджуються суспільством.

Номінація процесу початку існування (укр. народитися, рос. родиться біл. нарадзіцца, пол. urodzić się, ч. narodit se, болг. се роди, серб. бити рођен) має зв'язок з виникненням, появою на світ у межах роду, покоління, племені, народу [5, т. 5, 88–90]. Ознака причетності до роду мотивує і лексичні одиниці на позначення процесу народження: укр. роди (пологи), рос. роды, біл. роды, болг. раждане, пол. poród, ч. porod. Народження завжди є результатом взаємодії предків, батьків: бути народженим (кимось), пор. також: подарувати життя. Отже, в номінативних одиницях відбито специфічне для міфологічного світосприйняття уявлення про тривалість, нескінченність життя людського роду, яке не здатна заперечити смерть, і коначність одного індивіда: «Живеши с хора, а умираши в самота»; «Хората са равни пред Смъртта, но не и пред Живота» (В. Константинов).

Ядром концепту початку і кінця є ідея лінійності. Лінійність і парність Н.Д. Арутюнова поєднує насамперед у межах просторового аспекту чуттєво сприйманого світу: «Для того щоб поняття кінця розпалося на два співвідносні — “початок” і “кінець”, лінія повинна бути обмежена з двох боків: кінець повинен мати партнера — “вічного супутника”, але не дублікату» [1, 7]. Необхідною умовою диференціації кінців є їх парність, що притаманна багатьом просторовим об'єктам, як-от: дорога (шлях), палиця (укр. у палиці два кінці, рос. палка о двух концах), мотузка (рос. сколько веревочке не виться, а конец будет) тощо. Основною умовою іконічних утворень стало асоціативне зближення за подібністю з візуальним образом,

що знайшло вияв у семантиці деяких слов'янських лексем (болг. конец, м. конец, серб. конач), які вживаються на позначення початку, кінця і нитки як об'єкта з двома кінцями; пор. також: увірвалася (перервалася, обірвалася) нитка — «настав кінець чому-небудь» [17, т. 5, 415] та образно-асоціативне уявлення про життя як про нитку, яку прядуть і перерізають богині долі (грецькі мойри, римські парки, германські норни).

За спостереженням Н.Д. Арутюнової, лінія як просторова метафора часу зумовила появу темпоральної метафори простору — шлях, відмінність між якими полягає у безкінченності часу і коначності земного простору, адже переміщення у просторі зорієнтоване на фініш [1, 10]. Конвенційна метафора шляху людини по колу чи іншою замкнутою лінією може бути осмислена в термінах часу, простору і подій: «Весь-то жизненный путь мы прошли до конца. И концом оказалось начало» (А. Блок). «Смъртта идва в края на живота — защо не в началото?» (В. Константинов).

Уявлення про існування як про мандрівку людини життєвим шляхом від народження до смерті покладено в основу конвенційної метафори ЖИТТЯ є ДОРОГА/ШЛЯХ. Земне життя людини в проміжку між відміченими точками сценарію регламентоване у просторі і часі, а вдале проходження кожного відрізка, що веде до чергового акту сценарію, «гарантує виконання призначеного людині на землі обов'язку — “прогривання” відведеного їй віку у повному обсязі» [23, 12]: «Життя — це шлях, що переходить в шлях, — / Кінця не має ні одна дорога, / Смерть — тимчасовий міст, що на вітрах / Ледь-ледь стоїть і навіває страх» (Д. Павличко); „Proč je na cestě k smrti tolik zastávek, proč jde vše tak pomalu?” (F. Kafka).

Семантика безкінченного у часі існування притаманна низці похідних від *смерть* лексичних одиниць, утворених за допомогою префіксів без- і не-, що заперечують факт припинення життєдіяльності: укр. безсмертя, безсмертний, невмирущий, рос. бессмертие, болг. безсмъртие, серб. бесмртност, біл. неўміручасць, бессмяротнасць, пол. nieśmiertelność, ч. nesmrtnost. Життя осмислюється як напрям від смерті до безсмертя: «Може да умреши от жажда за безсмъртие» (В. Константинов). Зазначені одиниці актуалізують сему «безмежність існування», є аксіологічно маркованими й реалізують свої системні потенції в тексті, набуваючи додаткових семантико-прагматичних відтінків бажаності: «Два близких между собою желания, как два невидимых крыла, поднимают душу человеческую над остальной природою: желание бессмертия и желание правды» (В. Соловьев).

Земний простір існування людини протиставляється сакральному. В архетипній моделі світу це протиставлення співвідносне з опозиціями небо/земля, земля/підземний світ, сакральний/профанний. Сакральний простір, що в широкому

значенні має зв'язок з божественним / релігійним / небесним / потойбічним світом, протиставлений буттю повсякденному, профанному, тому сакральні локуси орієнтовані вертикально, відповідно до уявлень про верхній (небесний) і нижній (підземний) світи (рай, пекло, Небесний Єрусалим, Свята Земля, храм, вівтар тощо).

Антитеза земного і сакрального простору об'єктивується антонімічними фразеологізмами *цей (сеї) світ, грішний світ і той світ*, тобто потойбіччя. У міфопоетичній свідомості смерть сприймається як межа між світами й асоціюється з останньою дорогою до потойбічного світу (СМЕРТЬ є ДОРОГА/ШЛЯХ). Зв'язок смерті з ідеєю руху і дороги притаманний усім слов'янським лінгвокультурам. С.М. Толстая зазначає, що центром цієї метафоричної моделі є дієслово *ходити* і всі його деривати [19, 232]. Часто дієслова руху вживаються у повних конструкціях із зазначенням мети і кінцевого пункту шляху, який може бути названий домом, небесами, вічністю, тим світом (кращим). Мета шляху визначається як зустріч з предками, сакральними суб'єктами. *Дорога* (на відміну від множинності шляхів, що формують основу земного життєвого сценарію людини) вживається з атрибутами *божа, остання*: укр. *бути на божій (останній) дорозі; піти з цього (сього) світу (світа)*; рос. *уйти из жизни; последний путь; уходит / уйти в лучший мир; уходит / уйти в небытие*; біл. *адпраўляцца на той свет; адыходзіць на той свет; адыходзіць у вечнасць; адыходзіць у іншы свет; найсці ў магілу* та ін. Пор. також вмотивовану назву місця поховання людини, синонімічну лексемі *труна* (укр. *домовина*, біл. *дамавіна*), що синкретично поєднує обидва полюси існування: «Пятнаціцаць свежых дамавін плылі на плячах живых. Мёртвыя развіталіся з горадам, у якім яны абаранялі новае жыццё» (В. Хомчанка). Метафора дороги є виявом уявлень про межу між земним існуванням і безсмертям: „Przez noc — droga do świtania, / Przez wątplenie — do poznania, / Przez błędzenie — do mądrości, / Przez śmierć — do nieśmiertelności” (R. Zmorski).

Семіотична сутність утворень, що репрезентують факт припинення існування, у багатьох випадках зумовлена використанням соматичних знаків. У межах соматичного коду тіло постає моделлю, відповідно до якої здійснюється категоризація, концептуалізація і вербальне позначення світу. Усвідомлення факту припинення існування як процесу насамперед фізіологічного має зв'язок із симптомами тіла, що є вказівкою на біологічно зумовлені явища. Знаки, утворені на підставі динамічного (з просторовим включно) зв'язку між позначенням та інтерпретованим симптомом мають ознаки індексальності: укр. *заплющити (замкнути) очі; догори очима, до землі плечима; витягти (витягнути, протягнути, відкинути*

тощо) ноги, рос. *протянуть ноги*, біл. *адкінуць ногі*. Прагматика зазначених ФО зумовлюється семіотичним потенціалом тілесного верху і низу. Одиниці, до складу яких входить лексема *нога*, мають знижену конотацію й узуально використовуються в ситуації зневажливого сприйняття факту смерті. У випадку вияву трагічного осмислення події доречними будуть фразеологізми із соматизмом *очі*: «Он там... мучилась одинока, як палець, вчителька і, коли б не старі матушка, не було б кому й **очі закрити**» (М. Коцюбинський). У межах просторового коду (верх — низ) інтерпретуються й іконічні утворення з соматизмами *серце і душа*. Пор.: *віддати (покласти) душу (життя); [аж] душа [вгору] росте, поки б'ється серце [в грудях]*. Після смерті як припинення життєдіяльності (*серце зупиняється*) душа рухається вгору (*відлітає до неба*), а серце (тіло) відходить додолу, до землі: «Саме тоді, коли розумієш, яке прекрасне життя, ти **зникаєш**», — було останнім, про що подумав Сильвіо, перш ніж його **душа відлетіла на небеса**» (Т. Ковтун).

В межах опозиції активне/пасивне сформовані концептуальні метафори з пропозитивною основою внутрішньої форми: ЖИТТЯ є БОРОТЬБА; СМЕРТЬ є СОН. Іконізм зазначених метафор у сучасних слов'янських лінгвокультурах має конвенційний характер. Так, підставами зближення концептів ЖИТТЯ і БОРОТЬБА (*хапатися за життя, воля до життя, боротися за життя*) стали аксіологічно значущі ознаки «діяльність», «активність», «зусилля», притаманні і для донорської, і для реципієнтної зон (пор.: *Треба жити, а не існувати*).

Донорською зоною, яка проектується на властивості смерті, є уявлення про сон як про відпочинок. Вимірами смислової відмінності між об'єктами метафоризації є інтенсивність і часова протяжність (періодичне, тимчасове — постійне, вічне): „Śmierć jest snem, tyle że wiecznym” (J. Osiecki). Пор. також семантику вічного, непробудного сну у фраземах *мертвецький (мертвий) сон, морить на сон, смертельний (смертний) сон, спати вічним (гробовим) сном*. Метафоричні паралелі між сном, ніччю і смертю сягають міфопоетичного світосприйняття і в індоєвропейському культурному просторі мають конвенційний характер: у давньогрецькій міфології Танатос як уособлення смерті (Θάνατος «смерть») перебуває у родинних стосунках з богинею ночі Ніктою (Νύξ, Νυκτός «ніч») і є братом-близнюком бога сну Гіпноса (Ύπνος «сон»). У художньому тексті ці іконічні знаки можуть переходити у символи: „Tak zwycięzców zwyciężył w końcu sen, brat śmierci” (A. Mickiewicz); „Były dwie siostry: noc i śmierć / Śmierć większa, a noc mniejsza / Noc była piękna jak sen, a śmierć / Śmierć była jeszcze piękniejsza” (K. Gałczyński).

Осмислення проблем життя, смерті, безсмертя належить до переліку «вічних» гносеологічних

проблем, а постійне прагнення і неможливість дати відповідь на питання щодо конечності і безкінечності життя, пошуки його сенсу сформували одну із найбільш значимих онтологічних метафор ЖИТТЯ/СМЕРТЬ є ТАЄМНИЦЯ. Розгадка цієї таємниці постає у ракурсі таких ментальних констант, як «добро — зло», «любов — ненависть», «щастя — нещастя» і зумовлена світоглядом і доміантними ціннісними орієнтирами. Однак ця таємниця зазвичай залишає більше запитань, ніж переконливих відповідей: «У нас нет чувства своего начала и конца. <...> родись я и живи на необитаемом острове, я бы даже и о самом существовании смерти не подозревал. “Вот было бы счастье!” — хочется прибавить мне. Но кто знает? Может быть, великое несчастье. Да и правда ли, что не подозревал бы? Не рождается ли мы с чувством смерти? А если нет, если бы не подозревал, любил ли бы я жизнь так, как люблю и любил?» (И. Бунин).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, семіотичний континуум існування представлений первинними і вторинними абстрактними іменами і предикатами з різним виявом мотивованості. Особливості знакової репрезентації феноменів життя і смерті полягають у співвідношенні знаків та ідеалізованих абстрактних об'єктів, опрацьованих колективною свідомістю носіїв мови. Суттєвим екстралінгвальним чинником, що вплинув на характер зв'язку між позначенням і позначеним у сучасній мові, вважаємо сакралізацію понять життя і смерті, генеза яких сягає міфопоетичних уявлень

про дійсність з притаманним їй синкретизмом реального й ірреального, принципом бінарності та визначенням назви конституентом уявлень про позначений об'єкт. Подібне неконвенційне сприйняття первинних знаків смерті спричинило їх табування і виникнення численних індексальних та іконічних евфемістичних заміників, використання яких у сучасній комунікативній практиці набуло узуального характеру. Більшість вторинних знаків існування є іконами, а їх функція полягає у створенні ефекту семіотичної достовірності. Однак межа між індексом, іконою і символом є нечіткою і розмитою, а семіотичні метаморфози визначаються частотністю знаків у комунікативній практиці та їх поліфункціональністю, тобто використанням в інших типових функціях (магічній та естетичній). Проте зазначимо, що конвенційність притаманна і багатом іконічним утворенням з пропозитивною основою внутрішньої форми (ЖИТТЯ/СМЕРТЬ є ШЛЯХ, СМЕРТЬ є СОН). Це зумовлено живим образним зв'язком між об'єктами метафоризації, який актуалізується в комунікативній практиці. Отже, взаємозв'язок і взаємозумовленість знакових репрезентантів життя і смерті детермінований лінгвальними й екстралінгвальними чинниками, що простежується і на рівні номінації, і на рівні онтології знаків. Умовами зближення знаків-репрезентантів існування є їх парність, лінійність, незмінність напрямку. Намічені тенденції уможливають подальші наукові розвідки щодо з'ясування особливостей семіозису лінгвокультурних доміант.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Вступление. В целом о целом. Время и пространство в концептуализации действительности / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Семантика начала и конца / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. — М. : Индрик, 2002. — С. 3–18.
2. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : моногр. / Ф.С. Бацевич. — Л. : ПАІС, 2010. — 356 с.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. — Мінск : Беларуская навука, 2004. — 494 с.
4. Бразговская Е.Е. Парадоксы иконизма: от иллюзии вещиности к эмблеме [Электронный ресурс] / Е.Е. Бразговская // Филолог. — 2013. — Вып. 22. — Режим доступа : http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_22_472 — Дата обращения: 05.09.17.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1982–2012. — Т. 1–6.
6. Историчний словник українського язика / улож. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зред. Е. Тимченко. — Х.–К. : Держ. вид-во України, 1930. — Т. I (А–Ж). — 947 с.
7. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер ; перевод А.Н. Муравьева // Проблема человека в западной философии [Переводы] / сост. и послесл. П.С. Гуревича ; общ. ред. Ю.Н. Попова. — М. : Прогресс, 1988. — С. 3–33.
8. Кассирер Э. Философия символических форм / Э. Кассирер. — Т. 2. Мифологическое мышление. — М.; СПб. : Университетская книга, 2001. — 280 с.
9. Ким И.В. Модели репрезентации и проблема социальных симулякров / И.В. Ким // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3. Общественные науки. — 2007. — № 48, вып. 2. — С. 30–34.
10. Колесник О.С. Лінгвосеміотика міфологічного простору : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О.С. Колесник. — К., 2012. — 36 с.

11. Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. — Мінск : Беларус. энцыклапедыя ім. П. Броўкі, 2008. — Т. 1–2.
12. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций / Н.Б. Мечковская. — 2-е изд., испр. — М. : Изд. центр «Академия», 2007. — 432 с.
13. Моррис Ч.У. Основания теории знаков / Ч.У. Моррис // Семиотика: Антология / сост. Ю.С. Степанов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. — С. 45–97.
14. Пирс Ч. Начала прагматизма / Ч. Пирс ; перевод с англ., предисл. В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина. — СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПб ГУ; Алетея, 2000. — 352 с.
15. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон — Т. 1 / под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса ; пер. с древнегреч. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2006. — 632 с.
16. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підруч. — Полтава : Довкілля-К., 2008. — 712 с.
17. Словник української мови : в 11 т. / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР ; голов. редкол. І.К. Білодід. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
18. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр ; ред. Ш. Балли и А. Сеше ; пер. с фр. А. Сухотина ; под общ. ред. М.Э. Рут. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 432 с.
19. Толстая С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии / С.М. Толстая // Фразеология в контексте культуры. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. — С. 229–233.
20. Толстая С.М. Смерть / С.М. Толстая // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под общ. ред. Н.И. Толстого. — М. : Международные отношения, 2012. — Т. 5. — С. 58–71.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. Н. Трубачёва. — 2-е изд., стер. — М. : Прогресс, 1986. — Т. 2. — 672 с.
22. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / голов. редколегії Л.С. Паламарчук ; Ін-т укр. мови ім. О.О. Потебні НАН України. — К. : Наукова думка, 1993. — Кн. 1. — 528 с.
23. Цивьян Т.В. Модель мира и её лингвистические основы / Т.В. Цивьян. — М. : КомКнига, 2006. — 280 с.
24. Якобсон Р. В поисках сущности языка / Р. Якобсон // Семиотика: Антология / сост. Ю.С. Степанов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — С. 111–126.
25. Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://sjp.pwn.pl/>

REFERENCES

1. Arutiunova, N.D. (2002). Vstuplenie. V tselom o tselom. Vremia i prostranstvo v kontseptualizatsii deistvitelnosti [Introduction. In General, about the Whole. Time and Space in Conceptualization of Reality]. In N.D. Arutiunova (Ed.). *Logicheskii analiz yazyka: Semantika nachala i kontsa*. M., Indrik, pp. 3–18.
2. Batsyevych, F.S. (2010). *Narysy z lnhvistychnoi prahmatyky: Monohrafiia* [Essays on Linguistic Pragmatics: monograph]. Lviv, PAIS, 356 p.
3. Bielaruskiiia prykazki, prymauki, frazealagizmy [Belarusian Proverbs, Sayings and Phraseologisms]. (2004). Sklad. F. Yankouski. Minsk, Belarускаia navuka, 494 p.
4. Brazgovskaia, Ye.Ye. (2013). Paradoksy ikonizma: ot illiuzii veshchnosti k embleme [Paradoxes of Iconism: from the Illusion of Entity to Emblem]. *Filolog*, 22. http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_22_472
5. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: V 7 t. [Etymological Dictionary of Ukrainian Language: in 7 vol.]. (1982–2012). AN URSR. In-t movoznavstva im. O.O. Potebni; Redkol. O.S. Melnychuk (hol. red.) ta in. Kyiv, *Naukova dumka*, 1–6.
6. Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka [Historical Dictionary of Ukrainian Language] (1930). Ulozh. Ye. Tymchenko, Ye. Voloshyn, K. Lazarevska, H. Petrenko; zred. Ye. Tymchenko. Vol. I (A–Zh). Kharkiv–K., Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 947 p.
7. Kassirer, Ye. (1988). Opyt o cheloveke: Vvedenie v filosofiiu chelovecheskoi kultury (Perevod Muravieva A.N.) [Essay on Man: An Introduction to Philosophy of Human Culture (Translation Muraviev A.N.)]. Problema cheloveka v zapadnoi filosofii. In Yu.N. Popova (Ed.). Moscow, Progress, pp. 3–33.
8. Kassirer, Ye. (2001). *Filosofia simvolicheskikh form* [Philosophy of Symbolic Forms]. Vol. 2. Mifologicheskoe myshlenie. Moscow, SPb., Universitetskaia kniga, 280 p.
9. Kim, I.V. (2007). Modeli reprezentatsii i problema sotsialnykh simuliakrov [Models of Representation and Problem of Social Simulacra]. *Izvestiia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 3, Obschestvennyie nauki*, 48, vyp. 2, 30–34.

10. Kolesnyk, O.S. (2012). *Linhvosemiotyka mifologhichnoho prostoru: avtoref. dys. dokt. filol. nauk* [Linguosemiotics of the Mythological Space]. Extended abstract of doctor's dissertation. Kyiv, 36 p.
11. Lepeshau, I.Ya. (2008). *Slounik frazealaghizmau: u 2 t.* [Dictionary of Phraseologisms: in 2 vol.]. Minsk, Belarus. entsyklapedyia im. P. Brouki.
12. Mechkovskaia, N.B. (2007). *Semiotika: Yazyk. Priroda. Kultura: kurs lektzii* [Semiotics: Language. Nature. Culture: course of lectures]. (2nd ed). Moscow, Izdatelskii tsentr «Akademiia», 432 p.
13. Morris, Ch. U. (2001). *Osnovaniia teorii znakov* [Foundations of the Theory of Signs]. *Semiotika: Antologiiia*. (2nd ed). Moscow, Akademicheskii proekt; Ekaterinburg, Delovaia kniga, pp. 45–97.
14. Pirs, Ch. (2000). *Nachala pragmatizma* [Issues of Pragmatism]. (V.V. Kiriushchenko, M.V. Kolopotina, transl.). SPb., Laboratoriia metafizicheskikh issledovaniifilosofskogo fakulteta SpbGU, Aleteia, 352 p.
15. Platon. *Sochineniia v chetyrekh tomakh. T. 1* [Works in four volumes. Vol. 1] (2006). A. F. Loseva i V.F. Asmusa (Eds.). SPb., Izd-vo S.-Peterb. un-ta; «Izd-vo Olega Abyshko», 632 p.
16. Selivanova, O.O. (2008). *Suchasna linhvistyka: napriamy ta problemy* [Modern Linguistics: Directions and Problems]. Poltava, Dovkillia-K., 712 p.
17. *Slovyk ukrainskoi movy: V 11-ty tomakh* [Dictionary of Ukrainian Language: in 11 vol.] (1970–1980). In I.K. Bilodid (Ed.). *Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni AN URSSR*. Kyiv, Naukova dumka.
18. Sosyur, F. de. *Kurs obschei lingvistiki* [Course of General Linguistics]. (1999). In Sh. Balli i A. Seshe (Eds.). In M. E. Rut. (General eds.). (A. Sukhotina transl.). Ekaterinburg, Izd-vo Uralskogo universiteta, 432 p.
19. Tolstaia, S.M. (1999). *Slavianskie narodnyie predstavleniia o smerti v zerkale frazeologii* [Slavic Folk Beliefs about Death in the Mirror of Phraseology]. *Frazeologiiia v kontekste kultury*. Moscow, Shkola «Yazyki russkoi kultury», pp. 229–233.
20. Tolstaia, S.M. (2012). *Smert* [Death]. In N.I. Tolstoi (Ed.). *Slavianskie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar*. Moscow, *Mezhdunarodnyie otnosheniia*, 5, 58 — 71.
21. Fasmer, M. (1986). *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka: v 4 t.* [Etymological Dictionary of Russian Language: in 4 vol.] (N. Trubachiova. Transl.). (2nd ed.). Moscow, Progress, 672 p.
22. *Frazeolohichni slovyk ukrainskoi movy: u 2 knyhakh* [Phraseological Dictionary of Ukrainian Language: in 2 books] (1993). In L.S. Palamarchuk (Ed.). *Instytut ukrainskoi movy im. O.O. Potebni NAN Ukrainy*. Kyiv, Naukova dumka, 528 p.
23. Tsivian, T.V. (2006). *Model mira i yeio lingvisticheskie osnovy* [The World Model and Its Linguistic Basis]. Moscow, KomKniga, 280 p.
24. Yakobson, R. (2001). *V poiskakh sushchnosti yazyka* [In Search of the Essence of Language]. *Semiotika: Antologiiia*. Sost. Yu.S. Stepanov. (2nd ed.). Moscow, Akademicheskii proekt; Ekaterinburg, Delovaia kniga, 111– 126.
25. *Słownik języka polskiego* [Polish dictionary]. Electronic journal. <https://sjp.pwn.pl/>